
irodalom körüli jegyzetek

GÖMÖRI GYÖRGY

Angol regényírók problémái. Egy jónevű angol kritikus néhány éve könyvet írt a tragédia haláláról. S valóban úgy tűnik, mantha korunk — az elszemélytelenedett hőhérok és áldozatok kora — megölte volna a klasszikus, a „tisztá” tragédia lehetőségét. S nemcsak a tragédiáét; a regény bizonyos formái is talajt vesztek. A múlt század irodalmában vezető szerepet játszó többé-kevésbé realista nagyregény ma már az élő irodalom szélére szorult (ebben az értelemben Szolzsenyioin is elkésett jelenség), vagy éppen az alá: a lektűrregények többsége is „realista” szeretne lenni, bármennyire is másodlagos és felületes ez a realizmus. Arról, hogy milyen problémák foglalkoztatják a mai regényírót, s milyenek lehetőségei, nemrég Sükösd Mihály értekezett okosan egyik könyvében (*Változatok a regényre*). Receptet, mindenkit kielégítő megoldást persze ő sem ajánl, de nem fogadja el a regény hanyatlását elkerülhetetlennek ítéltő jóslatokat — a regény szerinte nem vész el, csak átalakul. Átalakul, mégpedig vagy „alkalmazott” regénnyé, vagy „struktúrákutatóvá”; az utóbbi megoldás (a meghatározást én koholtam, nem Sükösd) alkalmasint a szórakoztató módon előadott tudományos esszé felé tolja el a hagyományos regénymodellt.

A jövő regényét majd csak kikísérletezik maguk az írók; a kérdés csak az, lesz-e kin és kinek. Ezúttal nem az atomapokalipszis prófétája szól belőlem, hanem a műkedvelő irodalomszociológus. Egy regény kelendő-sége, ma még inkább, mint valaha, „alkalmazottságának” függvénye. Magyarán mondva a nagy nyugati regénysikerek rendszerint olyan nem esztétikai tényezőkkel függnek össze, mint a vonzó — etnikai vagy társadalmi — irányzatosság, s az ebbe ágyazott szenzációenergia mennyisége. Amikor szenzációenergiáról beszélek, nem gondolok feltétlenül bűnügyi szenzációra; a szenzáció lehet szexuális vagy politikai természetű, sőt még kulturális jellegű is — McLuhan *Gutenberg-galaxis* című könyvének például határozottan ilyen íze volt. Azt talán már nem is kell hozzátennem, milyen fontos szerepet játszanak egy-egy mű „szen-

zációenergiájának” felszabadításában és hasznosításában az információ-közlés csatornáit, a sajtót, a televíziót. Ha az ember, teszem azt, Amerikában lépten-nyomon Gore Vidalról vagy Philip Rothról hall, sokat sajtetű célzások kíséretében, s vannak bizonyos kulturális vagy akár kultúr-sznob igényei, előbb-utóbb megveszi az említett szerzők rendkívülinek híresztelt könyvét. Elolvasni már nem biztos, hogy el is olvassa — de a kiadó szempontjából az a fontos, hogy megvette.

A regény válságához fűződő fenti megjegyzéseket elsősorban David Caute egy cikkének margójára írtam. Caute fiatal angol regényíró, írt eddig vagy három regényt, és most az egyik tekintélyes angol lapban arról panaszkodik, hogy a regénynek ma már alig van vevője Angliában. Bár az angol kiadók évente 30 000 címet dobnak piacra, Caute szerint mégis az „általános irástudatlanság” veszélye fenyeget. A fiatalok közül csak kevesen veszik maguknak az olvasás (jellegzetesen magán-tevékenység, nem úgy, mint a filmezés vagy televíziózás!) fáradtságát; rengeteg a gyenge, híg, ostoba, de nagydobra vert könyv, s hányan olvassák a megbízható lapok könyvkritikáit? Caute szerint egy egyetemet végzett angol, mondjuk egy átlagközgazdász, évi regényfogyasztása 1—2 mű, és egy nemzetközi hírnevű angol író örülhet, ha regényéből 5—7000 példány elfogy. Hol van ez a német, az olasz vagy akár a lengyel és cseh regényfogyasztástól? A közönség érdektelenségére kitűnő példa John Berger esete. Berger (akit azelőtt főleg mint marxista kritikust tartottak számon) új regénye, a „G” megkapta az idei Booker-díjat — ez ma a legfontosabb angol irodalmi díj. A kiadó gyorsan utánanyomatott, de mindeddig nyakán maradtak a példányok — az emberek egyszerűen nem vásárolták ezt a formabontó és bizonyos intellektuális erőfeszítést megkövetelő díjnyertes regényt. Bezzeg Franciaországban egy Goncourt-díjas, de még egy Femina-díjas könyv is jócskán fogy; Németországban Böll vagy Grass új könyve díj nélkül is gyorsan elkel, de az angolok... az angolok érzéketlenek a díjakra, és nem vesznek regényeket.

De azért sokat olvasnak — mire valók a könyvtárak? Háromszor-négyszer annyian kölcsönöznek ki könyvet, mint például Németországban. Az angol könyvtárhálózat kitűnő, s egyes könyvek esetében a kiadó eleve a könyvtári rendelésre spekulál, és megfizethetetlen árat szab ki a könyvre. És még valami: Angliában a szépirodalomnak nem nagy a becsülete. Történelmi esszének, kultúrtörténelmi kompilációnak, vaskos memoárnak annál inkább. Nincs az a nyugalomba vonult admirális, bukott államférfi vagy kiérdemesült diplomata, aki meg ne írná emlékiratait, s ezekre nemcsak, hogy akad kiadó és vevő, de a vasárnapi lapok kritikusai másról sem írnak, csak ezekről. És a történelmi alakok regényes életrajza? Wellingtontól Hitlerig nincs az a történelmi kiválóság vagy bűnöző, akiről ne születne — szinte évente — új könyv. Megkérdeztem egy angolt, honnan az emlékiratok és történelmi életrajzok különös népszerűsége. Válasza meglepett: zárkózott, de alapjában kíváncsi nép vagyunk, mondta. Keveset beszélünk egymáshoz, keveset tudunk egymásról — a memoárok kielégítik kíváncsiságunkat. Ráadásul a memoár olyan *fiction*, amely tényekből áll — legalábbis a szerző azt állítja, hogy tényeket közöl és nem kitalált történetet —, és nekünk, akik gyakorlati emberek vagyunk, igazán csak a tények imponálnak.

*

Poetry International. Londonban minden évben megrendezik a *Poetry Internationalt* a költészet nemzetközi fesztiválját. Az idén meglehetősen szűk volt ez a nemzetköziség: az angolok és amerikaiak mellett voltak ugyan skótok és írek is, meg egy ausztrál, de ezek mind Londonban élnek, vagy angolul írnak. A műsoron szerepelt egy dél-afrikai költő is, de az egyetlen „igazi” külföldi ezen a fesztiválon Vasko Popa volt, és (véletlen? nem véletlen?) a *Times* tudósítója megjegyezte, hogy a *Poetry International* estjén csak egyetlen igazi verset hallott, és azt Popa írta. Futottak még: Allen Ginsberg, Richard Eberhart, Hugh MacDiarmid, mind jónévű költők; igaz, ez még nem garantálja, hogy jót is olvastak a Queen Elisabeth Hall közönségének.

A tavalyi fesztivál nemzetközibb volt, és nyilván emiatt kevésbé népszerű. Pedig Auden mellett szerepelt még két költő, akit azt hiszem érdemes volt meghallgatni, függetlenül attól, ismerte-e az ember anyanyelvüket vagy sem: Pilinszky János és az orosz Joszif Brodskij.

Érdekes összehasonlítani Pilinszky tömörségét, szikárságát és izzó aszkézisét Brodskij barokkosan játékos-metafizikus, kulturált stilizáltságával, nyelvének zengzetességével, zenéjével. Nemzedéki különbségeken túl itt alapvető alkati eltérésekről van szó. Pilinszky fiatalon megjárta Németországot, nem mint deportált, hanem mint odairányított katonára, mint szemlélő, aki mégis át tudta élni az áldozatok sorsát: így lett meghatározó élményévé a háború, pontosabban az azzal járó emberi kiszolgáltatottság, gyengeség, megpróbáltatás. Ennek a *condition humaine*-nek az átélése lökte felszínre első nagy verseit, a *Francia fogolyt* vagy a *Harbachot*. Ettől a térben-időben rögzíthető szenvedéstől Pilinszky lírája egy időtlen (örök emberi?) bezártság, fojtogatottság kifejezése felé fordult; a félelem, a börtön, a fegyencruha vissza-visszatérő motívumok újabb költészetében is. Tavaly Londonban magas, kicsit sírós hangján újabb versei közül a *Vesztőhely télent* is felolvasta. Így kezdődik:

„Kit fölvezetnek? Nem tudom.
Kik fölvezetik? Nem tudom.
Vágóhíd vagy vesztőhely? Nem tudom.”

Fergeteges tapsot kapott. Pedig az angol nyersfordításból nem derült, nem derülhetett ki, kicsoda és mitől az Pilinszky, aki — mégis, a jó versnek „illata” van, s az igazi költőnek „aurája”. Ezt láthatta meg az angol, de a kelet-európai lírát már számon tartó közönség. Amelyiknek Pilinszky magyarságánál lényegesebb modernsége és „kelet-európaisága”.

Brodskij viszont... lesz talán, aki emlékezik arra a különös perre, a hatvanas évek közepén, amikor ezt a kitűnő költőt és műfordítót egy leningrádi bíróság parazitizmus címén több évi kényszermunkára ítélte. (Akkoriban Brodskij nem volt tagja az írószövetségnek, és nem volt fix állása.) Északon dolgozott egy kolhozban, majd visszatért Leningrádba, és tavaly hirtelen közölték vele, hogy emigrálhat. Igaz ugyan, hogy nem akart, nem adott be soha emigrációs kérelmet, de hát zsidó születésű lévén tudtán kívül felvették valamilyen kvótára. Így került Brodskij először Bécsbe, aztán pár napra Londonba, hogy végül is a michigani Ann Arborban kössön ki mint „rezidens költő”. (Több amerikai egyetemen van ilyen, nem is rosszul fizetett állás.)

A fentiek ismeretében meglepő, hogy Brodskijt mennyire nem ér-

dekli a politika, még a szélesen értelmezett elkötelczetség sem. Hogy bár oroszul ír, mennyire független lelkileg a Pilinszkyt — és Herbertet és Holubot és Popát — kísértő látomásoktól, fojtogató képektől. Élmény volt hallani Brodskij versolvasását: szinte transzban kántált, énekelt, *kiénekelte* gyászversét T. S. Eliot halálára. Nekem mégis többet mond, közelebbről érint Pilinszky. Egy más korba helyezve őket, Brodskij művelt, udvari költő, John Donne, Crashaw és Marvell kortársa, míg Pilinszky — Pascalé. Lehet, hogy kettejük közül Brodskij a nyugatibb, de Pilinszky keresztény egzisztencializmusa, diszeitől megfosztott, lecsupasztított világa közelebb áll a kor szellemi fókuszához, s hozzánk, a történelem szenvedő alanyaihoz.

*

József Attila-perújrafelvétel. Megint sok szó esik József Attiláról. Rövid időn belül két figyelemreméltó közlemény került a kezembe: Szántó Judit emlékezései az új formátumú *Kritika* 1972. júliusi és Lázár Vilmos cikke a *Valóság* októberi számában. Szántó Juditnak csak halála után közreadott (és elég tendenciózusan annotált) emlékezéseit „perdöntő” szövegnek nevezni, amint azt egy mitikus teszi, legalábbis elhamarkodott dolog. Judit hat évig élt együtt József Attilával, ragaszkodott hozzá, és emberileg sokat tett érte, de nemcsak hogy gyakran félreértette Attila reakcióit az őt ért ilyen vagy olyan sérelmekre, hanem igyekezett mindent megtenni, hogy az ingerlékeny és változó idegállapotú költőt „korában tartsa”. Legalábbis ez derül ki emlékezéseiből. Amikor a „moszkvaiak” ismert 1931-es platformtervezete után József Attila egy versben „reagálta le” dühét és sértettségét, majd néhány évvel később egy elméleti írásában eltért az akkor kötelező pártvonalától (és a kommunizmus nemzeti formái felől értekezett), Judit megakadályozta, hogy ezek az írások nyilvánosságra kerüljenek. Még hozzá embertelen módon: szeretet-megvonással. A 31-es sérelem különben, három évvel később, amikor Attila helyett másokat hívtak meg a moszkvai írókongresszusra, roppant erővel kiújult. De már csak mint következmény, nem mint ok. Ekkor írta meg József Attila „Miért nem én?” című szövegét, amelyet a tavaly elhunyt Lázár Vilmos hagyatékából rekonstruálhatunk — vagy inkább rekonstruál majd az utókor.

Valószínű, hogy Juditot családi körülményei (első férje, H. A. és kislánya Moszkvában élt) szolidárisabbá tették a „moszkvaiak” iránt; a vitában azonban, ami az akkori pártvonal és József Attila közt folyt (ez ma már eldöntöttnek tekinthető), a költőnek és nem a „moszkvai aktivistáknak” volt igaza. A Népfront volt a helyes út, nem a „szociálfasiszták” meddő ostromozása, s az ezzel járó álradiális szektásság. Akkor is Attilának volt igaza, amikor írt a Mónus Illés-szerkesztette *Szocializmusba* és *Ignotusékkal szerkesztette Szép Szót*. Hogy ekkortájt a freudizmus már mennyire áthatotta Attila gondolkodását, Judit nem veszi észre, vagy nem hajlandó észrevenni; ugyanakkor mindenért a pszichanalitikusokat hibáztatja — ők tették tönkre Attilát! Pedig Gy. E., aki a harmincas évek derekán Attilát kezelte, nem tehet róla, hogy nem tudta meggyógyítani az akkor már súlyosan beteg embert, mint ahogy arról sem tehet, hogy Attila éppen hozzá írta a *Nagyon fájt*. Ezzel kapcsolatban fel kell figyelnünk arra a tényre, hogy Attila összes nagy sze-

relmes versét — máshoz írta, nem Szántó Judithhoz. Talán így állt (tudat alatt) bosszút emberi kiszolgáltatottságáért, azért a kisebbségi érzésért, amit (ha hihetünk Németh Andornak) Judit valamiképpen állandósított benne?

Egy angol nyelvű József Attila-kötet szerkesztése közben vettem észre, hogy nincs Attila-levelezés — századunk talán legnagyobb szocialista költőjének levelezése mindmáig kiadatlan. A beavatottak azt állítják, vagy tíz éve készült már egy válogatás, ami azóta is valamelyik budapesti kutatóintézet fiókjában fekszik. Miért nem adják ki József Attila levelezését? Talán mert még túl sokan élnek az érdekeltek közül, vagy mert egy árnyék vádjai ellen (utólag) nehéz védekezni. Németh Andor könyvéből is készülhetne új kiadás; tudtommal még mindig az a legjobb életrajz Attiláról. Egy olyan kompiláció is elkelve, mint a lengyel Woroszylski gyűjteménye, a *Majakovszkij élete*, amely a kortársak feljegyzéseiben, megemlékezéseiben és az egykorú cikkeken keresztül, több oldalról megvilágítva mutatta be a teljes, a retusálhatatlanul emberi Majakovszkijt. József Attila nemcsak a kapitalizmussal, korának elnyomó rendszereivel, hivatalaival és cenzúrájával, hanem egyes kortársaival is perben állt. Minden fontosabb kortársi megemlékezés terhelő vagy felmentő adat lehet egy még le nem zárt perben... ezért lenne kívánatos, ha nemcsak azok szólalnának meg, akik már akkor is elmarasztallták Attilát, hanem azok is, akik bátorították, pártját fogták bármilyen képzelt vagy valódi bajában. S ha azok a szövegek is nyilvánosságra kerülnének, amelyek nem egyeznek a középiskolás tankönyvek óhatatlanul leegyszerűsített József Attila-képével.*

•

Szkeptikus sorok Juhásztól. A kortárs rendszerint igazságtalan. Olyan axióma ez, amit nem árt észben tartani, bár ez nem ment fel az ítélkezés kényszere alól. Vállalnunk kell még esetleges tévedéseinket is, vállalva ezzel az utókor (esetleges) gúnyját vagy rosszallását. Ha ugyan az utókor nem önmagával lesz elfoglalva, ami legalábbis valószínű.

A „fentebb sülből” itt már átválthatunk az egyszerű közlésre. Juhász Ferencről szeretnék beszélni, nevezetesen arról, hogy miért olvashatatlan Juhász Ferenc. Mert sajnós az, hiába is tagadnánk (presztízsokokból, vagy a SZNOBINTERN esetleges bosszújától tartva); s megindító egy-egy jobb sorsra érdemes kritikusi erőfeszítése, hogy megmagyarázza és „átmentse” Juhász költészetét az értetlen olvasóknak. Ám minden apológiánál ékeesebben szól a szöveg.

Akinek valamilyen módon szívügye a magyar líra, el kell, hogy szomorodjon ennek a rendkívüli tehetségnek a látványos kisiklásán. Magam is azok közé tartozom, akik az ötvenes évek közepén — ha nem is fenntartások nélkül — Juhásztól és Nagy Lászlótól költészetünk megújulását várták. A *tékozló országról* Juhász nagy Dózsa-eposzáról elismerően szóltam a háború utáni magyar és lengyel líráról írt angol nyelvű könyvemben (Oxfordban jelent meg 1966-ban), talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy néhány évvel később Juhászt egyszerre két költő fordítsa angolra:

* Ebből a szempontból figyelemreméltó Vágó Mártának a *Kritika* 1973. júniusi számát kitöltő rendkívül érdekes és sok új emberi adatot szolgáltató visszaemlékezése.

a kanadai Kenneth McRobbie és David Wevill. Nem tartoztam tehát azok közé, akik eleve elutasították Juhász Ferencet.

Mit tekinthetünk vizválasztónak? Talán a *József Attila sírját*. Már ekkor kitetszett, milyen veszélyekkel fenyeget Juhász „nyelvi szöveiteinek kóros elburjánzása”, pedig, meglehetősen, ez a vers tárgyától ugyan elrugaszkodik, ahhoz végül mégis visszatér, tehát valami módon megmarad a költészet „hagyományos” keretei között. A *Szent Tűzözön Regéi*-ben viszont már nagy baj van. Juhász itt már a tűzözön elbeszélésére olyan nyelvi vizözönt fakaszt, amely végzetesen alámossa befogadóképességünk gátjait. Hogyan párzanak a sárkányok? hogyan szerelkeznek a tengeri csikóhal? Mi történik azzal a mondahósszal, aki belebújik Halál-Isten-asszony vaginájába? — ilyen és ehhez hasonló érdekfeszítő részleteket sikerül megtudnia annak, aki képes figyelme lélekvesztőjében végigevezni ezen a parttalanul ömlő, hömpölygő, zuhogó szó- és képáradaton.

S itt engedtesse meg, hogy Milán bácsit idézzem, azt a kedves, eszelős, csudálatos vénembert, és nagy író, akit Füst Milán néven tart számon a magyar irodalom. Egyszer az a megtiszteltetés ért, hogy megjelenhettem lakásán. Akkoriban közölte lelkes cikkét Hatvány, amiben Juhász Ferencet harmadik váteszként Ady és József Attila mellé állította: *Ecce poeta!* Nem állhattam meg, hogy meg ne kérdezzem Juhásztól Milán bácsit. A válasz lesújtó volt. „Elofvastam, fiam, hogyne olvastam volna el”, kiáltotta szenvedélyesen. „Mert tudod, én minden jónak örülök, bizonyísten!” Szünet, fujtatás, enyhe fogcsikorgatás: „De fiam, amit ez az ember ír, az borzasztó! Ontja a szót, se vége-se hossza; fiam, ez az ember — locsog!”

Milán bácsi akkor nem győzött meg (Thomas Mannt se tartotta nagy írónak, ami miatt sokan megmosolyogtak), de ahogy múltak az évek, Juhász egyre inkább kiszolgáltatta magát a Füst Milán-i vádnak. Babits hajdan arról panaszkodott, hogy „a mindenséget vágyom versbe venni. / de még tovább magamnál nem jutottam”. Juhász Ferenc is a mindenséget akarja megírni, de a „mindenség” szót, féltő, nem minőségileg, hanem mennyiségileg érti: mindent meg akar írni mindenről. Utolsó műve, *A halottak királya* (Szépirodalmi, 1971) vagy hatezeröttszáz sorban szól az Életről, a Halálról, az Istenről, az Anyagról, a Flóráról és a Faunáról; zuhog a szó, és eltemet, mint egy hirtelen földcsuszamlás, ember legyen a talpán, aki kievickél alóla. És mint természeti csapás, földrengés vagy lavina esetén, akik túléltek a csapást, érzéktelenné válnak annak esztétikai oldalára, így itt is: tíz-tizenöt oldal után figyelmünk elszűkösödik, képtelenek vagyunk ezt a szótömeget *esztétikai teljesítményként* értékelni. Közben újra beigazolódik az a sejtelmünk, hogy Juhász „pán-szexualitása” voltaképpen teljes aszexualitás, hiszen semmi sem áll távolabb a természetes vágytól és az erotikától, mint a nemzés-születéspárház-halál iszonyúan monoton körforgása, ami egy büntudatos halálímádatban, ráolvasásos nekrofilában csúcsosodik ki. Ismerem Juhász idevonatkozó nyilatkozatait, tudom, hogy azt vallja, „a Halál nélkül az Élet lenne halott”, de itt már másról van szó. Idézzük Juhászt 1954-ből:

„Az ember: beteljesült szépség, értelme a világnak,
Az ember: a valóság megfogalmazója, a halál szügyébe vert dárda”

mi marad ebből 1971-re? Semmi, csak nosztalgia és önsajnálát: „Jaj Isten áttetsző mindenség-húsában úszó árva Halálkristálysziget-Szívem”, s később, ugyancsak *A halottak királyában* ez a félelmetesen csüggedt vallomás:

„Mert Szívem: a Halál és a Halál: Szívem, a Halál vagyok
Halálba-ragadtam
és szerveim közt halál és sejtjeimben halál és a halállal
magamra maradtam
és a halálban halottan hallgatok és a halál fehér pecsétje rajtam
és halál virágzik csöndemen és halál-hitem halál, s a Termő Időtől
elhagyattam.”

Ezek a sorok a szövegből kiragadva még sugallnak bizonyos drámaiságot, s nem kétséges, hogy Juhász, ha magáénak mondhatná a költői fegyelem erényét, képes lenne még visszatalálni régi verseinek erejéhez. De mert a szöveg szinte önmagától folyik, Juhász kozmikus látomásai időnként önmaguk önkéntelen paródiájába csapnak át. A „halálemberdarazsak” és a „Zöldfoltos Angyal-kentaúrkretének” csak a Brehm által nem rendszerezett és Bosch által sem ismert szörnylények számát szaporítják, de már amikor Istenről kiderül, hogy nem más, mint „Semmi-Madár”, aki „semmi-seggéből semmi-tojásokat” tojik a költő szívére (46. l.), bizony nehéz megállni nevetés nélkül. A látomás szétpukkan, a látomás nem vehető komolyan; a juhászi vers közlési és képi értéke a szóinfláció miatt elértéktelenedett. A Szent Tűzőzön után, meglehetősen, az emberiségnek végtelen ideje lesz, minden munkát gépek, robotok vagy éppenséggel szellemek fognak végezni, ajánlom *A halottak királyát* a tűzőzön utáni türelmes és fogékony olvasók figyelmébe.